

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:2. 2005

Källkritik, metod och vetenskap

Av Rolf Torstendahl

Källkritiken är ett mäktigt instrument. Man behöver bara titta på vad som allmänt godtogs som historiskt om svensk medeltid kring 1820 och hur samma period beskrevs kring 1950 för att konstatera, att mycket stoff försvunnit eller fått en annan plats. Även i översiktliga och populära framställningar har en ny syn slagit igenom. Och det är viktigt att den slog igenom. Det var inte ett par författare (t ex Lauritz Weibull och Erik Lönnroth) som spelade solo och framförde speciella meningar. Det var inte heller en skola ("weibullarna") som ensam stod för den källkritiska insatsen. Det svenska historikersamfundet överlag godtog mycket – inte precis allt – av den kritik av källorna för påstådda händelser, som läromästarna hade framfört. De i sin tur hade tagit djupa intryck av utländsk metodologi. Massor av historiker bidrog till en kritisk omvärdering av det material som fanns att tillgå för medeltidshistorien.

Jag betonar medeltidshistorien inte därför att källkritiken bara skulle vara giltig där utan därför att den fått mycket större effekter på uppfattningen av medeltiden än för senare historia. Det innebär inte att den är betydelslös för exempelvis 1800-talets eller 1900-talets historia. Det finns goda exempel – ofta använda som metodövningar i undervisningen – på att en genomförd källkritik av materialet för ett visst händelseförlopp kunnat radikalt förändra en tidigare gängse bild även för de senaste århundradenas historia. Men de har aldrig inneburit en radikal omskrivning av samma slag som gällt medeltidshistorien.

Det finns inget konstigt i detta. Materialet är faktiskt olika för medeltidshistorien och 1900-talshistorien. Källkritiken är en metod, eller snarare en uppsättning av metoder, som skall appliceras på ett visst sätt i bestämda situationer. *En metod*. Det finns flera metoder.

Det finns en källkritisk fundamentalism i Sverige. Med fundamentalism

Rolf Torstendahl är adjungerad professor vid Mälardalens högskola och emeritus professor från Uppsala universitet. Han har skrivit åtskilligt om historieteori och historiografi, under senare tid till exempel *An Assessment of Twentieth-Century Historiography* och "Professionalization and Deprofessionalization among Swedish Historians", i Frank Meyer & Jan Eivind Myhre (eds), *Nordic Historiography in the 20th Century*.

Adress: Institutionen för Samhälls- och Betendevetenskap, Mälardalens högskola, Box 883, 721 23 Västerås

E-post: rolf.torstendahl@mdh.se

menar jag att det finns historiker som menar – och det har funnits än fler i det relativt nära förflutna som har menat – att det är källkritiken, som gör historikern. Utan källkritik ingen vetenskapsman/-kvinna i historia, men med källkritik är han eller hon helt acceptabel. I denna källkritiska fundamentalism intar Sverige en särposition i det internationella historiska vetenskapsfundet. Internationellt har källkritiken ingalunda fått detta utrymme i den historievetenskapliga diskussionen, som den har i Sverige. Inte ens i de nordiska grannländerna är den lika basal i uppfattningen av vad historisk vetenskap är. Inte på kontinenten, där man dock har en lång tradition i användandet och utvecklandet av källkritik. Det var ju därifrån den kom och det var där den fick sin etablerade utformning genom metodläroböcker eller handböcker av Ernst Bernheim å den ena och Charles-Victor Langlois och Charles Seignobos å den andra sidan.¹ Inte heller i Ryssland är källkritik själva lösenordet för vetenskapen, trots att man där regelmässigt har särskilda professurer med inriktning mot "källkunskap" och metod. Minst av allt har källkritiken fått den centrala position den har i Sverige i Storbritannien eller USA, där det inte ens finns ett ord för källkritik. Ändå blomstrar historievetenskapen i dessa länder.

Den svenska källkritiska fundamentalismen har nämligen ett grundläggande fel. Den har ryckt källkritiken ur sitt sammanhang. Källkritik är en metod bland metoder och bör ses som sådan. Och alla metoder kräver en filosofisk bas – vad är det man anser att man skall åstadkomma genom att använda metoden i fråga? Det är en fråga som man bara kan besvara i termer av kunskap och vetenskap, det vill säga man måste ha en vetenskapsfilosofisk utgångspunkt och en epistemologi som ger ledning till att förstå vad den metodiska bearbetningen av vissa empiriska data ger för slags resultat. Därför kallade jag min doktorsavhandling för *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*.

Jag skall inte gå in på de vetenskapsfilosofiska frågorna närmare här,² men jag vill understryka att det är mycket svårt att undkomma problematiken. En del försöker göra det genom att ta för givet att andra har löst den. Om man säger att jag tar för givet att professor X har tänkt igenom den här metodens grunder eller om man hänvisar till det gemensamma arbete som lagts ner på

1. Se Rolf Torstendahl, "Fact, Truth and Text. The Quest for a Firm Basis for Historical Knowledge around 1900", *History and Theory* 42 (2003), s. 305–331

2. Jag har åtminstone till en del berört dessa frågor i Rolf Torstendahl, "Reglerade minimikrav och optimumnormer", i Sivert Langholm et al (red), *Den kritiske analyse. Festskrift til Ottar Dahl på 70-årsdagen den 5 januar 1994*, Oslo 1994, s 43–62.

metodutveckling inom en viss grupp av forskare, skjuter man inte bara över ansvaret på dem utan låter sig själv hamna i beroendeställning till dessa andra vetenskapsutövare och deras bild av vetenskapen och världen. Ett sådant ansvarsöverlämnande är förvisso inte sällsynt i den akademiska världen, men det är inte helt lätt att förena med en forskande nyfikenhet. Det betyder inte att var och en skall skriva sin egen metodfilosofi. Man kan mycket väl överlåta formuleringen till andra, men man bör tänka igenom vad metoden har för berättigande och vad det är man åstadkommer med den. Detsamma gäller naturligtvis om man förkastar en metod. Att det är vanligt att överge en metod, innebär inte att den är dålig. Man måste även här granska skälen för att se om man accepterar att metoden faktiskt inte leder till de resultat man önskar nå.

Mål eller medel?

Vetenskapsutövare måste alltså ha ett perspektiv på metod. Källkritik är ett slags metod. Det är vetenskapen, det vill säga den systematiska kunskap som vetenskapssamhället är intresserat av, som utgör målet, metoden är ett medel att nå dit. Metoden i sin tur omfattar många olika delar, och många av dem tänker vi inte ens på när vi utövar vetenskap, därför att vi tar dem för givna, självklara. Men det finns inga självklarheter i vetandets värld, det har bland annat postmodernismen lärt oss. Det finns alltid de som är villiga att kasta över bord allt det, som tidigare generationer med möda lärt sig. Att två plus två är fyra, är en logisk sanning med definitorisk självklarhet, men inte ens logiken kan man i dessa dagar ta för givna.

När jag talar om "vi" avser jag ett (internationellt) kollektiv av utövare av historisk vetenskap, det vill säga människor som anser sig nå fram till kunskap om det förgångna. Vad kunskapen är, är ingalunda en självklarhet, men denna typ av vetenskaplig kunskap uppstår genom att "vi" tillämpar ett metodiskt normsystem. Normerna jag då talar om är av typen: "Om du har ett material som ser ut så och så, bör du tillämpa följande förfaringssätt..." Självklart är normer inga odisputabla sanningar och jag har i olika sammanhang försökt klargöra, att det är vetenskapssamhället som kollektivt, som avgör vilka de aktuella normerna är. Om det finns aktuella normer, så finns det inaktuella, och vetenskapssamhället avgränsar kollektivt – genom intern diskussion – vilka normer som är accepterade nu. Normsystemet är alltså en social produkt, och metoderna är ett uttryck för det (historiska) akademiska samhällets ståndpunkt i fråga om normer för hur kunskap inhämtas.

Det här är naturligtvis en relativistisk ståndpunkt i den meningen, att metoden är beroende av vetenskapsutövarna. Det innebär att det inte finns en idealisk metod, och att ingen metod kan anses stå över kritisk diskussion och utvärdering. Det innebär också, att det inte är självklart att en senare metod (B), som vuxit fram efter kritik av en tidigare (A), faktiskt har sådana företräden framför den tidigare, att den kan anses vara ett framsteg – vad nu det innebär. Att man överger en metod för en annan innebär bara att den generation av vetenskapsutövare som är aktiva vid det senare tillfället har accepterat metod B och övergivit A. Dessutom krävs att de skall ha ansett att det finns skäl för att B ger en bättre grund för vetenskaplig kunskap – i vårt fall historisk kunskap – än metod A.

Vad jag nyss har sagt får dock inte tas till intäkt för att vilken grupp som helst skulle kunna definiera sina egna metoder och utge dem för att vara uttryck för en ny generations vetenskapsuppfattning. En professor och några av hans eller hennes elever, eller kretsen kring (redaktion och medarbetare i) en tidskrift är inte tillräckligt, inte ens historikerna i ett land, om de nu skulle vara eniga om något som andra länders historiker inte accepterar i metodhänseende. Vetenskapssamhället är helt internationellt. *Subaltern history* har kämpat mot övermakten i åtskilliga år nu, men fortfarande anses dess metodiska teser som kätteri av en stor övermakt i vetenskapssamhället.

Sanning eller giltighet?

Om man accepterar att metoduppfattningen i vetenskapssamhället är föränderlig och att det bara är detta samhälle som utgör regulator för normsystemet i vetenskapen, det vill säga om man accepterar den begränsade relativism som jag beskrivit ovan, då måste man inse, att vetenskapens svar inte är "sanna". Om något är sant idag kan det inte vara osant i morgon. Allt det som var historievetenskapligt accepterat år 1900 var det inte år 2000, och då måste åtminstone den ena ståndpunkten eller uppfattningen om de kontroversiella punkterna vara osann. Eftersom all historia innehåller beskrivande delar – historien består ju inte bara av teori – så är frågan om sanning i beskrivning viktig. När jag skrev *Historia som vetenskap* för 40 år sedan, ville jag mena, att det historikerna nådde fram till var liktydigt med "sanning" så som detta ord används i vardagslivet. Möjligen är detta en riktig empirisk iakttagelse, men det beror då på att vardagsspråket inte är så precist och konsistent i sig självt. Med vetenskapens krav på konsistens tror jag inte längre att min uppfattning från 1960-talet är möjlig att vidmakthålla.

I stället vill jag nu *utmönstra sanningsbegreppet från historieforskningen*. Detta innebär ingalunda att jag givit vika för någon – postmodernistisk eller annan – godtycklighet i historievetenskapen. Däremot är jag nu liksom för 40 år sedan övertygad om att sanningsbegreppet ställt till mängder av bekymmer för historikerna – bekymmer som de egentligen inte behöver känna. Sanningsbegreppet med alla dess varianter inom historisk forskning och historieteoretisk litteratur ("hela sanningen", "oförfalskad sanning", "så nära sanningen vi kan komma" etc) baseras på den mycket speciella tanken, att det skulle vara historikerns uppgift att skriva en historisk framställning som är sann. Detta är också oftast utgångspunkten för kritiken mot historieforskningen – eller mot "den positivistiska historieforskningen". Man säger, som Frank Ankersmit,³ att det inte finns någon möjlighet att ytterst kontrollera "sanningen" i de historiska påståendena genom att de korresponderar mot någon yttre verklighet – för den verkligheten finns per definition inte (annars vore det inte historia). Ankersmit har naturligtvis rätt i att korrespondersteorin för sanning inte kan användas – i varje fall inte i dess ursprungliga form – för historiska påståenden. Men slutsatsen måste inte bli, att det är gestaltningskraften, förmågan att övertyga genom "representation", som är de historiska framställningarnas sanningskriterium. Det som övertygar bär sannolikhetens prägel eller rentav sanningens – *verisimilitude* är, som Ragnar Björk diskuterat, en viktig kategori i engelskspråkig teorilitteratur.⁴

I stället för att historievetenskapen skulle ha till uppgift att presentera sanningen om det ena eller det andra i det förgångna kan man säga, att historia är som alla andra vetenskaper, det vill säga att historien skall framställa *giltiga* påståenden, utifrån vetenskapssamhällets accepterade metodregler och andra normer.

Ingen begär av fysikern att det han framställer som vetenskapliga rön idag skall vara "sanningen" om samma frågor efter 100, 50 eller ens tio år. Ändå vill nog ingen påstå att fysikerna misslyckats, eller att allt flyter i fysikens värld. Absolut ingen skulle påstå, att eftersom fysikerna inte kan svära på att de nått sanningen, så måste man sätta sin tro till den som med mest övertygande framställning kan ge oss en bild av materians beståndsdelar eller något annat fysiskt forskningsobjekt. Fysikerna kommer dock inte med gissningar utan deras påståenden är giltiga därför att de producerats utifrån iakttagel-

3. Jag har behandlat Ankersmits ståndpunkt i Rolf Torstendahl, "Constructions and Constructivism in History", i Dag Prawitz (utg.), *Meaning and Interpretation*, Stockholm 2002, spec s 121f.

4. Ragnar Björk, *Den historiska argumenteringen*, Uppsala 1983, s 26 (och noterna 30f).

ser med metoder, som accepteras i vetenskapssamhället. Så gjorde Newton också, men ingen skulle idag vilja säga att Newtons fysik är sann. Däremot kan man med skäl säga att den var giltig, när Newton lanserade den, och den kanske till och med låg i framkanten av metodutvecklingen, så att många andra forskare först efter en tid insåg, att man måste acceptera den teorin. Einstein upplevde i varje fall just detta, att det tog tid innan hans teori blev giltig för många kolleger.

Giltighet är det normala för vetenskapens påståenden, inte sanning. Om historikerna kunde låta bli att ängsla sig för sanningen, kunde de ägna sig desto mer åt villkoren för giltighet inom historievetenskapen.

Källkritikens plats i historievetenskapen

Låt mig därmed återgå till frågan om källkritikens plats i historievetenskapen. Som jag redan klargjort menar jag, att källkritik inte räcker för att historiska forskningsresultat skall vara acceptabla som vetenskap. Källkritik är nödvändig, men som metod är källkritiken inte tillräcklig. Sedan länge har jag propagerat för uppfattningen, att vetenskapens normsystem innehåller två olika huvudkomponenter, minimikrav och optimumnormer.⁵ Detta gäller naturligtvis alla vetenskaper, men jag skall här uppehålla mig vid historisk vetenskap. Minimikraven kan preciseras som:

- logisk konsistens
- empirisk prövbarhet
- beaktande av allt relevant material
- inre sammanhang (koherens) i framställning av resultaten
- nya resultat (inte bara upprepning av vad som redan är känt)

Källkritik och alla andra metodregler döljer sig bakom kravet på empirisk prövbarhet. Om ett historiskt påstående skall vara empiriskt prövbart, måste grunderna för det anges (för skriftligt material förvaringsplats i arkiv och för annat material, intervjuer etc., var det finns återgivet) och tillvägagångssättet för att skapa påståendet också preciseras. Källkritiken ingår i detta, men också all möjlig annan metod. Det finns alltså något som jag skulle vilja kalla *det stora metodpaketet*, som historikern måste ha kännedom om och tillämpa relevanta delar av. Detta stora metodpaket innefattar:

5. Speciellt i Torstendahl 1994.

källkritiken med alla dess regler (inte bara t ex tendenskritik)
 statistisk metod
 ekonomisk metod (t ex för prisjämförelser)
 intervjumetod (*oral history*)
 etnologisk/socialantropologisk metod (utöver intervjumetod)
 idéhistorisk metod (i den mån den kan preciseras)
 flera specifika samhällsvetenskapliga metoder (från sociologi och statsvetenskap mm)
 flera specifika beteendevetenskapliga metoder

Det är som synes alldeles omöjligt att räkna upp alla metoder, som finns och som kan vara relevanta för historikern. Men det är av största vikt, att historikern har klart för sig, att källkritik inte ger dispens från att använda de metoder, som vetenskapssamhället prövat som de lämpliga för en viss typ av undersökning. Detta är så uppenbart för sådana undersökningar, som vilar på numerisk behandling av data, att det finns särskilda läroböcker i statistik för historiker, även om dessa snabbt åldrats genom de nya vägar till formalisering, som IT-bearbetning skapat och de program som finns tillgängliga för sådant. Den som med enbart miniräknare själv dragit kvadratrotter och bearbetat stora siffermängder vet, vilken oerhörd arbetsbesparing den nya informationsteknologien medfört för den statistiska bearbetningen. Det är då lätt att tro, att den är en genväg också till metoden. Så är dock inte fallet. Forskaren måste själv ta ställning till den vetenskapliga metod, som är lämplig för ett givet numeriskt material. Det är i nästa steg som datorn visar sin överlägsna kapacitet. Metodvalet är dock forskarens.

Det är naturligtvis så, att intervjumetoderna inte i principiella avseenden skiljer sig mellan historiker (*oral history*) och etnologer och sociologer. Den ene kan vara mer benägen att ta till enkäter och den andre mer lockad av djupintervjuer, men för alla intervjuande forskare är valet öppet och möjligheterna flera. Svårigheterna och reglerna är också desamma oberoende av disciplin – men naturligtvis är de inte desamma för alla typer av intervjuundersökningar.

Vad gäller idéhistorisk metod är den naturligtvis i högsta grad relevant för historieforskare, som ofta sysslar med idéer, deras spridning, och deras inbördes likheter och olikheter. När jag litet ifrågasätter, om de kan preciseras, betyder detta enbart, att det inte är alldeles lätt att ge regler för hur materialet skall behandlas vid de nyss nämnda typerna av frågeställningar.

Kravet som ställs är alltså, att historikern – inom ramen för minimikraven

på vetenskap – skall göra sig förtrogen med alla metoder som har relevans för den egna forskningen. Dit hör naturligtvis källkritiken, men också så mycket annat. Det är inte acceptabelt att framföra forskningsresultat om ekonomiska förhållanden men strunta i ekonomisk metod, och inte heller att i ett intervjumaterial strunta i de särskilda reglerna för intervjuer. Forskningen på olika områden har utvecklat sina metoder för att nå så god säkerhet som möjligt, och giltigheten av resultaten fordrar därför, att reglerna skall följas. Om man är missnöjd med reglerna får man kämpa för att de skall förändras, men det är något som normalt tar mycket lång tid. Tills det har skett får man foga sig – eller bli utdefinierad som ovetenskaplig.

Källkritiken är en viktig och nödvändig del av metodpaketet för historikerna – och inte bara för historiker utan för var och en som sysslar med ett material där källkritiska frågor kan väckas. Historiker har nog ett och annat att lära forskare i andra discipliner därvidlag. Men de får inte fördenskull glömma att ta lärdom av andra, när deras metodkunskap är relevant.

Fixeringen vid källkritik, som jag ofta upplevt alltsedan jag skrev boken *Historia som vetenskap*, trots att den i viss utsträckning handlar om att det finns mer än källkritik som historikerna bör veta, är en stor fara för historikerna. De betraktas ibland och av vissa kolleger bara som bidragsgivare till vetenskapen utifrån källkritikens begränsade horisont, och de betraktar ibland sig själva som främst källkritiker. Den källkritiska fundamentalismen har inneburit att unga historiker ibland fått lära sig källkritik, men inte mer. När de då sysslat med forskningar, där källkritik haft en begränsad effekt på resultaten – även om den alltid är relevant på ett allmänt sätt – så har de blivit självtillräckliga och inte sett att det finns andra metoder de också borde lära sig och som skulle ha större inverkan på deras forskningsresultat.

Än viktigare är dock, att ingen blir en bra forskare med enbart metod. Hur stora och många metodpaket man än lär sig, så blir man inte en bra forskare med enbart dessa. Bara i kombination med optimumnormer, som jag har kallat dem, är metoderna fruktbringande. Att göra intressant och fruktbar forskning är minst lika viktigt som att skapa giltiga forskningsresultat.

Source Criticism, Methodology and Science

Source analysis and the critical evaluation of sources has been a very powerful instrument in transforming our understanding of history, especially our understanding of medieval history. Thus, there is an enormous difference between what history textbooks of the early nineteenth and of the mid-twentieth century accept as the true history of medieval Sweden. Many individuals contributed to this transformation, not only one specific historical school.

The first part of this article asserts the importance of source criticism although it is also critical of the "fundamentalism" with regard to source criticism that has been dominant in Swedish historiography. In Sweden, historical method has come to be centred on source criticism, which has been regarded as the historian's primary methodological tool. In this respect the Swedish historical community deviates from that of all other countries known to the author, to whom source criticism is only one element of a bundle of methodological norms.

The second part of the article discusses the normative set-up of historical scholarship. Like all other norms, all methods are socially produced. The (international) community of historians is the point of reference for acceptance of norms. Methodological norms form only a part of the total normative set-up, and are part of the "minimum demands", which are here contrasted to the "optimum norms" that determine what constitutes interesting problems and fruitful approaches in historical research. These optimum norms are no less important than the minimum demands.